

Válasz

Apor Péter, Kovai Cecília és Zentai Tünde opponensi véleményére

Mindenekelőtt szeretném megköszönni opponenseimnek, hogy elfogadták a Bizottság felkérését és részletes bírálatban részesítették benyújtott akadémiai doktori értekezésemet. Hálásan köszönöm, hogy mindhárman nyilvános vitára alkalmasnak minősítették a megbírált művet. Bírálóim támogató ítéletének indokai különbözőek voltak.

Apor Péter meglátásai szerint értekezésem a multikulturális együttélési formák, sajátos roma-nem-roma együttélési mintáinak átfogó társadalomtudományos megvilágítását tűzte ki céljául. Megítélése szerint megközelítésem két szempontból is átfogó: egyrészt interdiszciplináris, a kortárs társadalmi jelenségeket történeti alakulásukkal együtt igyekszik vizsgálni, másrészt az egymással összevethető társadalmi mechanizmusokat több helyszínen kutatva Magyarország, illetve a magyarlakta területek egészére szándékozik általánosabb érvényű tanulságokat levonni. Apor továbbá kiemeli, a *„roma-nem-roma együttélés válfajait vizsgáló munka látásmódját meghatározza, hogy a szerző kutatásai során egyszersmind választ is keres az e viszonyokat körülvevő konfliktusok enyhítésének, a jó gyakorlatok és a lehetséges szakpolitikai beavatkozások módozatainak kérdésére. A munka erénye, hogy egyértelművé teszi ezt a meghatározottságát és egyfajta alkalmazott antropológiaként határozza meg önmagát. Interdiszciplináris megközelítésmódja ebből a szempontból is szerves egységet képez, hiszen meglátása szerint, a roma-nem-roma együttélés módjait terhelő feszültségek nem oldhatók azok kialakulásának, történeti gyökereinek a kellő megismerése nélkül, amelyek fontos elemei az együttélés lehetőségeit alakító társadalmi-kulturális összefüggéseknek.”* A disszertáció, ebből adódóan, sajátos nézőpontból közelít tárgyához. Mivel a roma csoportok stigmatizációja minden esetben az együttélés velejárója, az értekezés nem közvetlenül ennek mechanizmusaira kíváncsi. A kérdést megfordítja és arra igyekszik választ találni, hogy milyen feltételek segítik bizonyos roma csoportokat a stigmatizációból való kilépésre.

Kovai Cecília véleménye alapján az értekezés változatos empirikus tapasztalatokban gazdag, mozgalmas kutatói életút lenyomata, ami több mint 20 év kutatói munkáját foglalja magában. Az értekezésben nem csak az interetnikus viszonyok változatai mutatkoznak meg, hanem egy antropológus kutatói életútjának lehetőségei is a 21. század elején Magyarországon. Az életút többféle tudományos tapasztalatot felölel az alkalmazott kutatástól az alapkutatásokig. Kovai Cecília szerint a doktori munka jelentős erénye, hogy a szerző sokrétű kutatói tapasztalatai nyíltan jelennek meg benne. Úgy látja, hogy az értekezésben szereplő esettanulmányok sokszínűek és érzékletes módon mutatják be a roma-nem roma interetnikus viszonyok sokféleségét és összetettségét. Kovai szerint különösen érdekes és értékes része a dolgozatnak, a vallás főként a neoprotestáns egyházak szerepének vizsgálata, az interetnikus viszonyok változásában. Kovai kiemeli, hogy a szerző bemutatja a vallási megtérés miként járulhat hozzá a marginalizáltság és a társadalmi kirekesztettség meghaladásához, valamint egy pozitívum roma közösségi identitás kialakulásához. Kovai szerint az elemzés feltárja, hogy a megtérés

nem csupán vallási változást jelent, nem új érték és normarendszert, illetve a többségi társadalomhoz való viszony átalakulását is magával hozhatja.

Zentai Tünde megítélése szerint „*a benyújtott értekezés, tematikáját, korszerű módszerét, eredményeit tekintve mintaszerű és hiánypótló monográfia, amely jelentősen gyarapítja a társadalomtudományokat, sőt elősegítheti a magyar-cigány együttélési nehézségek leküzdését.*” Zentai Tünde úgy látja, a gondosan tervezett kutatás és az újszerű feldolgozás multidiszciplináris, a többségi népesség és a cigány kisebbségek – elkülönülő, dichotóm vagy komplementer – viszonyának, interetnikus kapcsolatainak feltárása csakis a néprajz, a kulturális és alkalmazott antropológia, a szociológia, a történettudomány, a társadalomföldrajz, a demográfia együttes alkalmazásával lehetséges. Zentai Tünde kiemeli, hogy a szerző a disszertációban önálló módszerrel dolgozik, amit egyszerre jellemez tudományos pluralizmus és az interetnikus kapcsolatok valóban sokféle, élő és koncepcionális megközelítése, értő elemzése. Az opponens kiemeli, hogy a szerző a több színterű (multi-sited) ethnográfia használatával szinkron és diakron, strukturalista, kulturalista nézőpontokat, valamint a komparatív szemléletet egybe olvasztja. Továbbá méltatja azt is, hogy a jelölt törekszik arra is, hogy a kutatás és feldolgozás – tekintettel az össztársadalmi problémára – hasznosítható legyen a szakpolitikában is.

Ahogy pozitív ítéleteit különböző indokokra alapozza a három opponensi vélemény, úgy kritikai megállapításaiban is szembetűnő opponenseim kritikai megállapításainak egymástól jelentősen eltérő volta. Ez azonban annak ismeretében, hogy a három opponens három diszciplína (tudományág) avatott kutatója egyáltalán nem tűnik meglepőnek. Eredeti elképzelésem az volt, hogy tematikus csomópontok köré rendezem a beérkezett véleményeket és ezek mentén adok választ a kritikai észrevételére. A bírálatok eltérő kérdésfelvetései és diszciplináris hangsúlyai miatt azonban célszerűbbnek látom, ha a továbbiakban opponensenként haladva válaszolok az egyes felvetésekre.

Apor Péter igen érdemi kritikai észrevételeket is megfogalmazott a benyújtott értekezéssel kapcsolatban. Ezek jelentős része az értekezés fogalomhasználatára irányul. Apor utal arra, hogy a társadalomtudományos értekezés egyik legfontosabb eszköze a fogalmak egyértelmű, világos kifejtése és következetes használata. Azonban úgy látja ez a törekvés, nem mindig kellő erővel érvényesül a disszertációban az erőfeszítések ellenére, különösen annak fényében, hogy az értekezés témája – a roma-nem-roma együttélés – a szűken vett szakmai olvasóközönségen túli érdeklődésre is számot tarthat. Az értekezés egyik központi fogalma az antropológia, illetve az antropológiai terepmunka, ami az alapanyagul szolgáló empirikus adatok megszerzésének legfontosabb módszere. Apor szerint nem minden esetben kellőképpen világos, hogy mit is ért a munka pontosan antropológiai terepmunkán. Apor szerint hasznos lenne egy pontos leírás a lefolytatott terepmunka módszereiről, beleértve, hogy a kutató mennyi időt töltött egyszerre a kutató településeken, hány ízben tért vissza, hogyan illeszkedett a helyi közösség életéhez lakás és tevékenységek tekintetében. Hasznos lenne továbbá egy elméleti jellegű különbségtétel is annak kifejtése, hogy a szerző antropológiaként meghatározott munkája miben tér el más társadalomtudományi diszciplínák, például a szociológia módszertanától, miben kap a kutató

másfajta ismeretanyagot és miért alkalmasabb a maga elé kitűzött feladatok elvégzésére az antropológiai megközelítés.

Apor Péter javaslata mindenképp megfontolandó. Miután a tudományos fogalmak konceptualizálása alapvetően az adott diszciplína képviselői számára egységesen értelmezhető meghatározások, jogosan vetődik fel az igény bizonyos fogalmakat más tudományágak képviselői számára is érthetővé tenni egy interdiszciplináris vizsgálati téma esetében. Az értekezés egyik fő célkitűzése volt, hogy az eltérő tudományterületek által létrehozott tudást oly módon vonatkoztatom egymásra, hogy az egy kompatibilis fogalom és értelmezési rendszert hozzon létre az olvasó számára.

Apor Péter kérdése elsődlegesen az antropológiai terepmunka fogalmának két szinten megvalósuló körülírására vonatkozik. Az opponensi véleményben adott válaszban nincs mód kérdésének részletező bemutatásának, így csak utalnék arra, hogy az értekezés átdolgozása során hogyan lenne megvalósítható az opponensi kérdés. Ugyanakkor ennek nehézsége abban van, hogy a többszinterű etnográfiaval dolgozó kutatók által folytatott terepmunka alapvetően eltér az antropológia klasszikus terepmunka felfogásától, amely az egy térben való hosszabb tartózkodást tekintette alapnak. Az értekezésben említett terepmunkák sokszínűségének részletezése mindenképp megfontolandó javaslat, az egyes gyakorlatok rövid bemutatása indokoltnak tűnik az átdolgozott szövegben. Az opponens által felvetett elméleti reflexió arra kell hogy irányuljon, hogy az antropológia diszciplináris értelmezési sajátosságai az olvasó számára érthetően – talán még hangsúlyosabban – kerüljenek megjelenítésre. Erre ugyan a bevezető fejezetben most is kísérletet tettem. Oblath Márton kitűnő tanulmánya alapján az írásomban próbáltam a szociológiai és antropológiai tudástermelés különbségeit markánsan megjeleníteni, elsődlegesen a roma kutatás dimenziójában, ami a továbbiakban kétségtelenül még fejleszthető.

Apor Péter azt is kiemeli, hogy az értekezés figyelemreméltó kísérletet tesz az antropológiai terepmunka és az átfogó társadalomtudományos ábrázolás összeegyeztetésére. A disszertáció írója erre a többszinterű etnográfia mint kortárs megközelítést használta, amely kifejezetten alkalmas az egyre inkább globalizálódó, állandó mozgásban lévő életvilágok antropológiai elemzésére. Apor megjegyzi, hogy az értekezés ezzel együtt nem minden esetben teszi kielégítően világossá, hogy milyen választ ad arra az elméleti-módszertani kihívásra, amit ez a fajta innovatív megközelítés jelent az antropológiai leírás alapvető meghatározója, egy kulturális rendszert annak mélységében és összetettségében való elemzése szempontjából. „Milyen módon lehetséges kulturális rendszereket átfogóan ábrázolni, ha annak hordozói nem többé-kevésbé zárt közösségek, hanem több helyszínen is jelenlévő csoportok? Miközben a többszinterű antropológiai kutatás helyszínválasztásának logikáját konkrét, emberek, áruk, eszmék mozgásából adódó kapcsolatok irányítják, a disszertáció nem teszi minden esetben világossá, hogy milyen tényezők alapján válogatta ki saját terepeit. Mindenképpen hasznos lenne választ adni az alábbiakhoz hasonló kérdésekre. Van-e közöttük kapcsolat, azon túl, hogy mindenhol roma és nem-roma csoportok élnek együtt? Nyomon követhető-e emberek vagy gondolatrendszerek vándorlása ezek között? Milyen módon változtatja meg a többszinterű antropológia értelmezését, amennyiben más tényezők indokolják a terek kiválasztását?”

Apor Péter kérdései a többszinterű etnográfia egyik alapvető módszertani dilemmáját érintik. A megközelítés nem abból indul ki, hogy a kutató valamely lehatárolható kulturális rendszert annak teljességében kíván rekonstruálni. A kutatás tárgyát sokkal inkább egy olyan társadalmi-kulturális jelenség vagy reláció alkotja, amely különböző színtereken, eltérő kontextusok között válik megfigyelhetővé. Az értekezésben ezt a szervező problémát az interetnikus kapcsolat jelenti. A különböző terepek így az interetnikus viszonyok eltérő lokális konfigurációit teszik láthatóvá. Ebben az értelemben az átfogó elemzés sem az egyes lokális kulturális rendszerek kimerítő leírását jelenti. Arra irányul, hogy az eltérő terepeken megfigyelt kapcsolatviszonyok összevetése révén feltárhatók legyenek azok a visszatérő mechanizmusok, különbségek és változatok, amelyek a roma–nem roma interetnikus viszonyokat alakítják. A kutatási tárgy egységét ezért nem a helyszínek közötti közvetlen földrajzi kapcsolat, hanem a közös problémafelvetés, az összehasonlítható szempontrendszer és az interetnikus kapcsolat relációs értelmezése teremti meg.

A többszinterű megközelítés esetében különösen fontos annak explicitté tétele, hogy mi kapcsolja össze az egyes terepeket, és milyen kutatási szempont indokolja bevonásukat az elemzésbe. A disszertáció terepei nem minden esetben felelnek meg a Marcus-féle „követés” szigorú értelemben vett modelljének, ugyanakkor a többszinterű etnográfia az értekezésben részben adaptált módszertani és értelmezési keretként működik, amelyet komparatív többterepű kutatási logika egészít ki.

A disszertáció ebből a szempontból valóban adós a terepválasztás logikájának következetes bemutatásával. Ennek egyik oka, hogy az értekezés közel három évtized, különböző kutatási programok keretében végzett terepmunkáit foglalja egységes elemzési keretbe. A kutatások kezdetben a multietnikus lokális közösségek és az interetnikus együttélési helyzetek összehasonlító vizsgálatára irányultak, majd fokozatosan a roma–nem roma kapcsolatok kerültek a kutatás középpontjába. Az átdolgozott változatban ezért indokoltnak tartom én is külön bemutatni az egyes terepek kiválasztásának kutatástörténeti és módszertani szempontjait, valamint azt, hogy az adott terep milyen szerepet tölt be az értekezés központi problémájának vizsgálatában. Az átdolgozás során a bevezetőben explicitté válik ez a gondolati ív, az egyes fejezetek elején és végén pedig rövid átkötések jelzik, hogy az adott probléma miként kapcsolódik az értekezés központi kérdéséhez.

Apor Péter opponensi véleménye szerint hiányérzetet kelthet az olvasóban, hogy az alkalmazott antropológia terminus az értekezésben nem mindig kellően tisztázott. „Bár egy hosszabb lábjegyzet a dolgozat elején (6. o. 3. n.) egyértelműsíti az alkalmazott antropológia mibenlétét, indokoltnak látszik a fogalom meghatározását a főszövegben is megadni, különös tekintettel ennek Magyarországon nem általánosan ismert jelentésére és a dolgozatban szereplő empirikus kutatások megértésének árnyalásához is.” Apor szerint szerencsés lenne kifejteni, hogy az alkalmazott kutatás miben tér el az antropológiai terepmunka egyéb válfajaitól, milyen viszonyban áll a kutatás és a szakpolitikai beavatkozás, miben áll a kutató szerepe ebben a viszonyrendszerben és különösen, hogy milyen útvonalak vannak a szaktudás társadalompolitikai beavatkozási gyakorlatokra való lefordításának. Hasonlóképpen hasznos volna az értekezésre is hatást gyakorló módszerek nemzetközi környezetben való bemutatása. Megítélése szerint fontos lenne néhány példán keresztül megvilágítani, hogy milyen sikeres és sikertelen példái

vannak az alkalmazott antropológiának, milyen ennek nemzetközi gyakorlata általában és mi lenne használható vagy éppen nem használható a specifikus magyar helyzetekre.

Apor Péter észrevétele ebben az esetben is lényeglátó. Az értekezés szerkesztése során nagy gondot jelentett, hogy a korábbi és újabb vizsgálatok mindig egy-egy terepkutatásra épültek és tematikus egységek szerint valósultak meg. Három olyan vizsgálat is volt, amely az alkalmazott antropológia körébe volt sorolható, de ezek az értekezésben nem egy helyen szerepeltek és a módszertani egységben nem tettem külön utalást ezek speciális mivoltára, hanem különböző fejezetek részeként kezeltem. Emiatt a csernelyi tanulmányban korábban szereplő, az alkalmazott antropológiai kutatásokat összefoglaló elméleti rész teljesen kikerült az anyagból és annak lényegesen lerövidített változata lett az Apor Péter által is említett lábjegyzet. Be kell látni, ez nem volt szerencsés megoldás. Jómagam is indokoltnak látom egy hosszabb, újra a főszövegben található egységben az Apor Péter által szorgalmazott átfogó, nemzetközi trendeket is bemutató összefoglalást adni az alkalmazott antropológia módszereiről, történetéről, elméleti kereteiről, konkrét meghatározó vizsgálatairól, méghozzá a dolgozat első felében.

Apor Péter következő észrevételében azt fejt ki, hogy miközben a szintetizáló mű előnye, hogy átfogó képet tud adni témájáról, hátránya, hogy kevésbé képes kidomborítani az új és a saját kutatás eredményeket. A munka szerkesztési elvei kétségtől világosan elválasztják, hogy mely részek épülnek az eddigi szakirodalomra és melyek mutatják be a szerző saját kutatásait. Ez különösen az egyes fejezetekhez illesztett konkrét esettanulmányok esetében látványos. Ugyanakkor, ez a fajta szerkesztés nem minden esetben alkalmas arra, hogy kielégítően megvilágítsa, mi az új kutatás és a korábbi munkák közti különbség, milyen új belátásokhoz vezethetnek a bemutatott konkrét terepmunkák és miben tér el tőlük. Hasznos lenne ezt a bevezető fejezetben is kifejteni, illetve szerencsés lenne az egyes fejezetek bevezető részeiben is hangsúlyosabbá tenni a meglévő különbségeket. Jelen pillanatban, a munka egyik fő értéke, vagyis a számos, intenzív terepmunkára épülő kutatási tapasztalatok eredményei, kevésbé tud érvényesülni.

Igazat kell adnom az opponens kritikai megjegyzésének. Jogos a kifogás, miszerint a saját kutatási eredmények újszerűsége, korábbi megközelítésektől való eltérése jelen formai szerkezetben nem válik eléggé hangsúlyossá. Apor Péter javaslatát, hogy az értekezés bevezető fejezetében és az egyes fejezeteket felvezető szövegrészekben kellene szisztematikusan megjeleníteni a különbségeket, indokoltnak látom. Ugyanakkor erre a hiátusra megoldás lehet az is, hogy az összegzés kerül majd bővítésre és ott kerülne sor a kutatási eredmények markáns megjelenítésére, hiszen nem pusztán a terepkutatás eredményeit tekintem ilyennek, hanem az egyes fejezetekben alkalmazott komplex megközelítés eredményeit is meg kellene jeleníteni.

Apor Péter arra is utal, hogy mivel a munka választott terepének sokrétű, átfogó tematikus bemutatását tűzte ki céljául, kevésbé tudja erőteljesen ábrázolni az egyes elemek közti logikai kapcsolatokat. Megítélése szerint az értekezés jelen állapotában nem teszi kellőképpen világossá, hogy milyen kapcsolatot tételez föl a marginalizáció és szegregáció, illetve az előítéletes sztereotipizálás között, hogyan alakítja ez a viszony az interetnikus kapcsolatok formáit és milyen típusú interetnikus kapcsolatok, milyen kitörési utakhoz vezethetnek, egyáltalán, milyen típus esetén van lehetőség a stigmatizációból való kitörésre. Hasznos lenne

az értekezésnek ezt a vonulatát hangsúlyosabbá tenni, egyfelől a bevezetésben összefoglalni az egyes témákat összekötő logikai utat, másfelől az egyes fejezetek elején és végén összekötni világosan az egymás után következő témákat.

Apor Péter megjegyzése egyfelől a dolgozat koherenciájának kérdését feszegeti, másfelől a szövegegységek belső kapcsolódásának kérdését szorgalmazza. A két dolog összekapcsolódik és nehéz írásstratégiai feladatot jelent. Újfént az a probléma, hogy bizonyos összefüggések, logikai kapcsolódások az olvasó számára nem válnak egyértelművé, holott az többszinterű etnográfia mint kutatási stratégia éppen ezt hivatott látattani. Talán ezen a problémán is az segítené, ha a jelenlegi összegzés helyett egy jóval strukturáltabb, szintetizáló és jelentősen bővülő szövegegység venné át a helyét, ami jobban összeköti a dolgozat koncepcionális magját az eredményekkel.

Apor Péter utolsó kritikai észrevételében utal arra, hogy az értekezés szintetizáló megközelítéséből adódó kihívás nehézségei jól látszanak a történeti részek és a kortárs állapotokat elemzők közötti viszonyban is. „Bár a történeti kontextus ismerete, ahogyan a szerző helyesen hangsúlyozza, elengedhetetlen a roma csoportok kortárs társadalmi helyzetének megértése szempontjából, nem minden esetben válik kellőképpen világossá, hogy milyen módon. A történeti előzmények bemutatása általában a magyarlakta területek roma-nem-roma kapcsolataira vonatkozik, és gyakran elválik az egyes társadalmi jelenségek értelmezésétől. Az értekezés jól mutatja be, hogy a szocialista időszak, illetve 1989 hatásai, hogyan érvényesülnek a roma csoportok mai társadalmi helyzetét meghatározó folyamatokban. Az azonban, hogy 18-19. századi előítéletes nyelvek vagy a kirekesztés módjai milyen viszonyban állnak kortárs megfelelőikkel, nem minden esetben válik kellőképpen egyértelművé. Milyen hatásokat fedezhet fel a kutató azontúl, hogy rögzíti az előítéletek vagy a kizárás mechanizmusainak általános, hosszabb ideje fennálló tényét? Ennek fényében, érdemes lenne átgondolni a történeti fejezet szerepét és megfontolni rövidítését, lényegében összefoglalni a korábbi korszakok fő változásait és csomópontjait és elsősorban a közvetlen történeti előzményekre fektetni nagyobb hangsúlyt. A jelenlegi struktúra alkalmanként ismétlődésekhez vezet, például a foglalkoztatási szerkezet történeti bemutatása időnként az együttélési módok változásait érintő fejezet megállapításait ismételi.”

A történeti fejezetet érő kritikát teljesen jogosnak tekintem. Utólag látva a dolgozatnak igenis vannak olyan részei, amelyek csak általánosságban utalnak a mai viszonyokra, ezek szerepeltetése nem tűnik indokoltnak. Ugyanakkor bizonyos részek esetében jobban ki lehetne hangsúlyozni a kapcsolódást. Ahol a történeti és kortárs jelenségek közötti kapcsolat konkrét mechanizmusokkal nem támasztható alá, ott az átdolgozás során kerülni kell a folytonosság implicit tételezését, és a történeti részt ennek megfelelően rövidíteni kell. Ugyancsak fontos az ismétlődő elemek kiiktatása. Ugyanakkor a z utóbbi két évtized társadalmi, gazdasági, politikai folyamatainak átfogóbb megjelenítése indokoltnak tűnik.

Kovai Cecília opponensi véleményében arra utal, hogy a dolgozat számos értékes felismerést és jelentős empirikus eredményt tartalmaz, ugyanakkor néhány olyan kérdést is felvet, amelynek végiggondolása csak még tovább erősíthetné a munka belső koherenciáját. Ennek érdekében javaslata szerint érdemes lenne szisztematikusabban reflektálni az időbeli távolságokra, a két nemzetállami, mármint a magyarországi és romániai terek kontextusának különbségeivel, valamint a szerzői és kutatói pozíció fejezetenként változó perspektíváiban. Kovai szerint az explicit módszertani reflexiók hiányában a szöveg helyenként megőrzi a korábbi résztanulmányok és kutatási jelentések önálló karakterét. Egy átkötő, integráló gondolatmenet beemelése sokat segítené abban, hogy az egyes fejezetek ne különálló egységeként, hanem egyetlen koherens és szervesen összefüggő monográfia részeként jelenjenek meg az olvasók számára.

Kovai bírálata a dolgozat lényegi kérdését érinti: hogyan lehetséges az eltérő időpontokban, eltérő kutatói pozíciókat alkalmazva, eltérő elméleti keretrendszerben értelmezve született terepkutatásokból az interetnikus kapcsolatok kérdését monografikus igényrel feldolgozó munka létrehozása. Szándékom szerint a hipotézisben megfogalmazott problémakör szisztematikus vizsgálata, valamint a többszinterű etnográfia szemléletének következetes alkalmazása integrálja az empirikus esettanulmányokat az értekezés gondolati rendszerébe. Azt viszont el kell ismerni, hogy több fejezet esetében szükség lenne az integráló gondolatmenet következetesebb megmutatására, amely az egyes részek egybetartozását jobban megjelenítené az olvasó számára. Az a felvetés is megfontolásra érdemes, hogy a módszertani reflexiók még erőteljesebb megjelenítése elősegítené a szöveg koherenciájának megteremtését. Meglátásom szerint ezeket a reflexiókat az értekezés bevezető részében lenne célszerű megjeleníteni.

Kovai Cecília másik észrevétele arra irányul, hogy a kutatás módszertani reflexiója és aktualitása szempontjából kulcsfontosságú lenne, hogy a szöveg beépítse az elemzésbe az azóta eltelt időszak társadalmi, politikai, gazdasági változásait, ugyanis az elmúlt 20 évben olyan meghatározó folyamatok zajlottak le Magyarországon, amelyek közvetlen hatást gyakoroltak a periférián élő roma közösségek helyzetére - többek között jelentősen megváltozott az intézményi, politikai környezet is. Az opponensi javaslat szerint ezen strukturális változások hangsúlyosabb megjelenése és az elemzésbe való integrálása célszerű.

A disszertáció harmadik fejezete a romákkal való interetnikus kapcsolatok történetét öt alfejezetben tárgyalja, melynek utolsó egysége a rendszerváltás utáni időszakot öleli fel és az „Az együttélés új modelljei a rendszerváltást követően” címet viseli. Ez a fejezet kísérletet tesz a főbb demográfiai, gazdasági és politikai folyamatok szerepének megjelenítésére, de el kell ismerni, hogy ez az egység nem érinti érdemben az utolsó 20 év történéseinek az elemzés szempontjából fontos összetevőit. Az átdolgozás során szükségesnek látszik ennek a résznek a jelentős bővítése, míg más történeti fejezetek esetében - Apor Péter javaslatát megfogadva - célszerű a mai viszonyokhoz való kapcsolódás hangsúlyosabb megjelenítésre való törekvés.

Kovai Cecília opponensi véleményében több helyen is azt írja, hogy „Az értekezés fő kérdése, hogy miért jellemzi a roma-nem roma viszonyt szinte minden esetben a kölcsönös szembenállás és dichotómia míg a többi interetnikus kapcsolat inkább komplementer jellegű. Habár a fő kérdés ez, a szöveg belső ívét tekintve az egyes fejezetek nem mindig kapcsolódnak ehhez a központi felvetéshez.” Példaként a Mai napnak való vagyok...című esettanulmányt hozza fel,

amelyben roma és nem roma válaszadókkal is találkozunk. Kovai Cecília számára nem világos, hogy itt mi a relevanciája az etnicitásnak, és hogy jön ez a téma az interetnikus viszonyok kérdéséhez?

A Kovai Cecília által említett alfejezet a disszertáció negyedik fejezetének (Marginalizáció és szegregáció: strukturális és társadalmi-gazdasági tényezők az interetnikus kapcsolatok működésében) első nagyobb egységéhez kapcsolódó esettanulmány. A 4. fejezet első nagyobb egysége a foglalkozási szerkezet és a megélhetési stratégiák változásfolyamatát kívánja történeti korszakokhoz kapcsolódóan bemutatni. Az ezt követő egység az informális gazdasági gyakorlatok kérdését tárgyalja, s ehhez közvetlenül kapcsolódik a 2010-es évek elején végzett kutatás alapján készített esettanulmány a gazdasági stratégiákról. Ebben az alfejezetben nem pusztán a romák informális gazdasági gyakorlatokhoz való kapcsolódása tűnik fontosnak, de annak a kérdésnek a felvetése is, hogy léteznek-e romákhoz köthető sajátos gazdasági stratégiák, azaz máshonnan közelítve: etnikus lehet-e egy megélhetési stratégia? A kérdés azért kapcsolódik közvetlenül az interetnikus viszonyokhoz, mert azt vizsgálja, hogyan válhatnak gazdasági gyakorlatok etnikai kategorizáció és sztereotipizálás tárgyává. A fejezet szerepeltetését ezért mindenképpen indokoltnak tartom, bár elismerem, hogy egy átkötő szöveggel még világosabbá lehetne tenni a konkrét szerzői szándékot.

Kovai Cecília következő kritikai megjegyzése újra felveti, hogy az értekezés nem ad választ az általa kiinduló célkitűzésének tekintett kérdésre, hogy „miért dichotómabbak a roma-nem roma kapcsolatok, mint más etnikai kapcsolatok.” Ez a hiány véleménye szerint összefügghet azzal, hogy a kutatás érintetlenül hagy néhány olyan elméleti forrást, amelyek közelebb vihetnének a probléma kibontásához. „Bírálként természetes tudatában vagyok a saját értelmezési preferenciáimnak, és elméleti orientációmnak, és teljes mértékben tiszteletben tartom, ha a szerző ettől eltérő utat választ. Ezzel együtt - vitaindító javaslatként - érdemesnek tartanám az osztályszempont erőteljesebb beépítését az elemzésbe. A releváns hazai és nemzetközi szakirodalom egy jelentős része ugyanis éppen abban látja a roma - nem roma viszonyrendszer sajátosságát, hogy az egy mélyen osztályalapú etnikai különbségként ragadható meg. Ennek a dimenzióknak a beemelése pedig jelentősen növelné a dolgozat magyarázó erejét.”

Az opponens több helyen is azt állítja, hogy az értekezésem kiinduló kutatási kérdése az lenne, hogy miért dichotómabbak a roma-nem roma kapcsolatok, mint más etnikai kapcsolatok. Kovai Cecília legfőbb kritikája többször is arra irányul, hogy nem adok választ erre a fő kutatási kérdésre és ennek okát az elméleti kérdéseket felvető szakirodalom hiányosságaival hozza összefüggésbe. Kovai értelmezése érthető, hiszen a disszertáció hipotézise hangsúlyosan állítja a roma–nem roma és más interetnikus kapcsolatok eltérő alapszerkezetét. Ugyanakkor szeretném pontosítani, hogy az értekezés ezt nem oksági kutatási kérdésként fogalmazza meg, elsődleges célja az eltérő kapcsolatviszonyok mechanizmusainak feltárása, különös tekintettel a stigmatizáló különbségtétel működésére és az abból való kilépés lehetőségeire.

A félreértést minden bizonnyal az okozhatta, hogy a hipotézisem azt mondja ki, hogy jelentős különbség van a romák és a nem romák közötti interetnikus kapcsolatok jellegében. Bár többféle célkitűzést fogalmaztam meg a bevezető fejezetben, de ezek között egyáltalán nem szerepel a hipotézisben rögzített romákkal szembeni szembenállásra épülő viszony és a nem roma etnikai együttélési helyzetekben jellemző komplementer kapcsolat miértjére való válasz megadása. A

disszertáció célkitűzései az alábbiak: Az együttélési helyzeteket antropológiai terepmunka révén való tanulmányozása során azok a viszonylatok és mechanizmusok érdekelnek, amelyek révén a roma emberek ezekben a lokális közösségekben ki tudnak kerülni a stigmatizáló különbségtétel alól. Az értekezés tehát a romákkal való interetnikus kapcsolatok átfogó vizsgálatára vállalkozik, beleértve ezeknek a viszonylatoknak történeti alakulását is. Ennek az etnikumközi relációnak meghatározó dimenzióit, jellegzetességeit és mintázatait kívánom a kutatás során megragadni. Munkám során arra vállalkoztam, hogy az igen kiterjedt néprajzi, kulturális antropológiai, szociológiai és történeti kutatások eredményeit interdiszciplináris megközelítés révén egymásra vonatkoztatom. Hogy a célkitűzéseket maradéktalanul meg tudtam volna valósítani, azt nem gondolom, azonban fel sem merült bennem, hogy a Kovai által feltételezett célkitűzést szerettem volna kiindulópontként, fő kutatási kérdéssé tenni.

Ettől függetlenül, Kovai felvetése és javaslata az osztályszempontú megközelítés szövegbe való még erőteljesebb integrálása teljesen jogosnak tűnik. A munka sajátos felépítése miatt most azt a megoldást választottam, hogy a bevezető részben megtalálható elméleti keretet bemutató egységbe, vagy az egyes meghatározó fejezetekbe épültek az elméleti felvetések. Miután valóban meghatározónak látom magam is az osztályszempontok érvényesítését, éppen ezért adtam helyet az értekezésben is ennek a megközelítésnek.. Hangsúlyosan jelenik meg az osztályszempont az Underclass felfogás és a prekariátus a romák társadalmi helyzetének értelmezésében címet viselő alfejezetben, ahol Ladányi-Szelényi underclass kutatásai mellett részletesen bemutatom Kovai Cecília és Puskás Julianna tanulmánya alapján a prekariátus fogalmához köthető napjainkban egyre fontosabbá váló értelmezést is. De utalok az osztályszempont érvényesítésére az interszekcionalitás főbb jellemzőinek bemutatása során is. Ugyancsak utalok az osztályszerkezet szerepére a történeti fejezetekben is. Legrészletesebben az osztályszempont elemzésben való érvényesítését Kovai Cecília koncepciójának másfél oldalon keresztüli bemutatása során jelenítem meg a disszertációban. Az osztályszempont az elméleti keretben jelen van, ugyanakkor Kovai kritikája jogosan mutat rá arra, hogy ez az elemzési szempont az empirikus fejezetekben nem mindig válik kellően produktívvá.

Kovai Cecília szerint az elemzés elméleti kereteit jelentősen erősítené a releváns nemzetközi szakirodalom szisztematikusabb használata. „A dolgozat egyes alfejezeteiben az elméleti keretezés viszonylag szűk szakirodalmi bázisra támaszkodik. Előfordul a szerző, egy-egy kérdés elméleti következtetését alapvetően egyetlen több mint másfél évtizede megjelent magyar nyelvű tanulmányra építi. Például A mai napnak való vagyok című fejezet elméleti megállapításai egy 2011-ben megjelent magyar nyelvű cikkre támaszkodnak, miközben az informalitás és megélhetési stratégiák témájában több releváns antropológiai munka is rendelkezésre állnak Durst Judit. Pulay, Kovai, Vígvári. Emellett megjelent Brazzabeni Cunha és M. Fotta szerkesztésében egy Gypsy Economy: Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century című kötet szintén olyan antropológiai tanulmányokat közöl, amelyek az informális gazdasági tevékenységek és az etnicitás összefüggéseit elemzik. E munkák bevonása tovább gazdagíthatta volna a fejezet elméleti kontextusát és nemzetközi beágyazottságát.”

Az opponens jogosan veti fel, hogy az említett esettanulmányban a szegénységkutatások kapcsán csak igen röviden utalok az említett elméleti háttérre. Ugyanakkor megint utalnom kell az értekezés szerkezetének sajátos kettőségre, mégpedig arra, hogy a vizsgálatot szervező

legfontosabb elméleti irányultságok az elméleti kereteket bemutató részben jelennek meg, ám az egyes fejezetekhez kapcsolódóan (lásd vallási fejezet) is helyet kaptak mindazok a megközelítések, amelyek speciálisan az egyes részekhez kapcsolhatóak. Például az informalitás és megélhetési stratégiák változását bemutató önálló fejezetben hangsúlyosan utalok az opponens által hiányolt Durst Judit, Vígvári András és Kovai Cecília-Puskás Julianna és mások munkájára. Az opponens által javasolt Gipsy Economy című kötet eredményeit az értekezés átdolgozása során beépítem a szövegbe.

Kovai Cecília többször is visszatérő kritikája a felhasznált releváns szakirodalom szűkösségére vonatkozik, illetve arra, hogy nem kapcsolódik szervesen az érveléshez. „Például nagyon hiányzik a szakirodalmak közül Szombati Kristóf etnográfiai monográfiája. Úgy gondolom, hogy a monográfia elméleti érvelésének integrálása jelentősen gazdagítani a dolgozat koncepcionális keretét.” *Szombati Kristóf monográfiája valóban fontos szempontot hoz be a vidéki roma-nem roma viszonyrendszer értelmezésébe. Szombati monográfiájára az értekezés több helyen hivatkozik. Kovai észrevétele ugyanakkor rámutat arra, hogy a bibliográfiai jelenlét önmagában nem teszi kellően láthatóvá a munka elméleti érvelésének szerepét saját elemzésemben. Az átdolgozás során ezért célszerű Szombati megközelítését közvetlenebbül összekapcsolni az érintett empirikus fejezetek értelmezésével.*

Kovai Szombati Kristóf munkája mellett saját írásait is hiányolja a csemelyi esettanulmányhoz kapcsolódóan is, mint írja, „az ilyen konfliktusok mögött gyakran mélyebb társadalmi és osztályalapú folyamatok húzódnak meg, amelyek a munkaerőpiacról kiszoruló roma népesség és a helyi nem roma középrétegek reprodukciós nehézségeihez kapcsolódnak”. *Mindkét szerző munkáit azonban az értekezés elméleti fejezetében érdemben és többször idézem, éppen az opponens által hiányolt mélyebb társadalmi és osztályalapú folyamatokra való utalással. Az opponens többször is felveti, hogy a sztereotípiák fontosságát túlhangsúlyozom. A csemelyi megismételt terep kutatás is megerősítette, hogy a negatív sztereotípiák profilon keresztül tartják fenn a romákkal szembeni különbségtételt, de ez a megállapítás nem azt jelenti, hogy nem számolok a jelenség társadalmi dimenzióival. Amikor a lokális életvilág fenyegetettségéről beszélek, éppen a Kovai által hangsúlyozott státuszvesztés jelenségére utalok. Azt azonban el kell ismerni, hogy az elméleti fejezetben kifejtett gondolatok sok esetben nem jelennek meg az elemző fejezetek fogalomrendszerében, éppen ezért ennek árnyalása fontos feladatnak érzékezik.*

Kovai – hasonlóan Aporhoz – azt is felveti, hogy „a szerző gyakran hivatkozik általánosságban az antropológiai perspektívára”, indokolt lenne a téma hazai kutatói munkáit érdemi módon használni a dolgozat érvelésében. Itt konkrétan Durst Judit, Fosztó László, Kovai Cecília, Pulay Gergő, Szabó Tőhötöm, Vincze Enikő, Virág Tünde és Vígvári András munkáit hiányolja. *Pulay Gergő írásait kivéve az összes az opponens által ajánlott hazai antropológus szerző munkái igen nagy számban szerepelnek a bibliográfiában, és az említett szerzők legújabb kutatási is szervesen beépülnek az értekezés fejezeteibe. Vígvári András kitűnő munkájára sajnálatosan csak hivatkozás történt, az irodalomjegyzékbe nem került be. Az opponensi felvetés azt a kérdést feszegeti, hogy a hivatkozások formális megléte elégséges-e a hivatkozott szerzők kutatási eredményeinek érdemi integrálásához. Mindet egybevetve, azt gondolom, hogy nem a hivatkozások számának növelése az elsődleges feladat, hanem azoknak a munkáknak a*

célzottabb beépítése, amelyek közvetlenül módosítják vagy árnyalják az egyes fejezetek érvelését.

Kovai Cecília opponensi véleményében vitathatónak tartja azt a megállapításomat miszerint nagyon kevés olyan kutatás van, ami a roma elit vagy a sikeres romák identitását, integrációs stratégiáját mutatja be. Utal arra, hogy az elmúlt évtizedben több jelentős kutatás foglalkozott a kérdéskörrel, külön említi a 2016-2020 között működő Durst Judit által vezetett OTKA kutatócsoportot, amely kifejezetten a roma középosztály, illetve társadalmi mobilitás különböző formáinak és azzal járó mentális feszültségeinek vizsgálatára vállalkozott. *Durst Judit és kutatótársai önálló kötetként is megjelent, valóban kiemelkedő munkájára való hivatkozást jelen értekezés nem tartalmaz. Ennek oka, hogy az eredetileg önálló fejezetként szereplő diplomás romák mobilitását vizsgáló egység végül kikerült az értekezésből, bár önálló tanulmányként megjelent. Abban az írásban kiemelten foglalkozom a diplomás romákkal kapcsolatos eddigi kutatások bemutatásával és hangsúlyozom Durst Judit és kutatótársai kutatási eredményeinek fontosságát. Az említett hiányosság, vagyis egy meghatározott társadalmi szegmens beemelése tudatos szerzői redukció következménye, hiszen ennek integrálása szétfeszítette volna a vizsgálat kereteit.*

Kovai Cecília opponensi véleményében értekezésem erényének tekinti, hogy az írás behoz olyan szempontokat a roma-nem roma viszony kapcsán, amelyek sokszor háttérbe szorulnak. Ilyen például a történetiség és a térbeliség szerepe ebben a viszony rendszerben. Ahogy ennek kapcsán Kovai Cecília megjegyzi: *„ugyanakkor a történetiség kapcsán rámutatnék egy fontos pontra amit a szerző kevésbé hangsúlyoz a történészek munkáiban pedig lehet, hogy segítené a kérdés megválaszolását. Mind Nagy Pál, mind Dupcsik Csaba, Ladányi és Szelényi történeti fókuszú munkáiból kiderül, hogy történetileg a cigány kategória szorosan összekapcsolódott az extrémén előnytelen, alacsony társadalmi státusszal, vagyis sok esetben az minősül cigánynak, aki ezt az előnytelen társadalmi státuszt elfoglalta.”*

Köszönöm Kovai Cecília észrevételét. Igen, a romák és az alacsony státusz egybekapcsolódására igen sok szakirodalom szintetizálásaként született. Értekezésemben több esetben is hivatkozok erre az összefüggésre. Ennek kapcsán fontos megemlíteni Nagy Pál tanulmányát a „putritelepek” történeti megjelenéséről és földrajzi elhelyezkedéséről. Nagy Pál kiemeli, hogy ezek a szegénynegyedek nemcsak romák által lakottak, hanem elszegényedett, lesüllyedt, marginális helyzetű nem romák által is, akik súlyos válsághelyzetekben kényszerültek ezekre a leszakadó telepekre.

Kovai Cecília újfent visszatér bírálatában a szakirodalmi hiányosságokra és ahogy írja, „a dolgozatban az újabb hazai és nemzetközi szakirodalom bevonása több helyen korlátozottnak tűnik, az érdemi hivatkozások jelentős része 2015 előtti magyar nyelvű munkákra támaszkodik. Ennek következtében az olvasó olykor kevésbé érzékeli, hogy a szerző miként pozicionálja a saját eredményeit a téma elmúlt másfél-két évtizedének kutatási fejleményei között. E hiány az elméleti fejezetekben is visszaköszön és esetenként szűkíti az elemzések tudományos hozzáadott értékét. A bevezető és a dolgozat egyik központi elméleti kiindulópontja, hogy az etnicitást konstruktivista megközelítésben érdemes vizsgálni, vagyis a cigány kategóriát nem statikus identitásként, hanem társadalmilag létrehozott és folyamatosan újratermelő viszonyrendszerként kell értelmezni. Ez a szemlélet kétségkívül fontos fordulatot hoz a

kutatásokban. Ugyanakkor, amint a szerző is utal rá, már a roma kutatások és az etnicitás vizsgálatok széles körben elfogadott alapfelvetéssé vált. Emiatt az olvasó azt várná, hogy a dolgozat e kiindulópont megismétlésén túl nagyobb hangsúlyt fektessen annak továbbgondolására, illetve empirikus vagy elméleti továbbfejlesztésére. Hasonló a jelenség az elméleti bevezetőben is megfigyelhető, noha annak egyik fontos feladata éppen az lenne, hogy a dolgozatot elhelyezze a hazai és a nemzetközi tudományos diskurzusok kontextusában. Az interdiszciplináris kihívások, a romákról szóló tudástermelés széttöredezettsége című fejezet például nagymértékben egy 2006-ban megjelent magyar nyelvű tanulmányra épül. Ez önmagában természetesen nem kifogásolható, hiszen egy korábbi munka hosszú időn keresztül is megőrizheti relevanciáját. Ugyanakkor egy ilyen hivatkozás jelentőségét éppen az adja, hogy miként kapcsolódik a témában azóta született kutatásokhoz és tudományos vitákhoz. Érdemes lenne ismerni például Petrovici – Rat – Simionca – Vincze által szerkesztett *Racialized Labour in Románia* című tanulmánykötetet 2019-ből. Habár a kötet egy meghatározott, elsősorban marxista elméleti kerethez kapcsolódik, viszont az osztályszempont behozatala a dolgozat érvelésében hasznos lehet. Továbbá támpontot adhat Huub van Baar, Anna Ivansuic és Regina Kreide szerkesztésében a *The Securitization of the Roma in Europe* című kötet, amely elsősorban a migráció és a fejlesztés kritikai szempontból értelmezi a roma nem roma viszonyt foucault-iánus. Az alkalmazott kutatások jelenléte miatt még érdekes lehet. *Roma Activism, Reimagining Power and Knowledge* című tanulmánykötet is Sam Beck és Ana Ivasiuc szerkesztésében. Anna írása kifejezetten az alkalmazott kutatás aktivizmus és akadémiai kutatás közötti mozgásokról szól a kutatói életpályában. Fosztó László írása pedig a roma aktivizmus hatásáról az interetnikus viszonyokra.

Az elméleti bevezető elsősorban a XX. század második felének és a 2000-es évek elejének meghatározó tudományos diskurzusaira épít, ezért a legújabb nemzetközi elméleti irányzatok kevésbé részesei az elemzésnek. Az interszekcionalitás és a rasszizálás ugyan megjelenik az elméleti bevezetőben, de többet nem hallunk ezekről a fogalmakról, nem épülnek be szervesen az empiria értelmezésébe, ehelyett inkább a „struktúra” és „kultúra”, illetve az etnicitás és a szegénység viszonyát gyakran dichotóm módon értelmező megközelítések jelennek meg a dolgozatban.”

A már elmondottakat nem megismételve, röviden szeretnék reagálni Kovai Cecília szakirodalmi hiányosságokat újfent kiemelő észrevételére. Köszönöm, hogy olyan munkákra hívta fel a figyelmemet, amelyek nem kerültek az értekezésben feldolgozásra. Ezeket az értekezés átdolgozása során mindenképp figyelembe veszem. Azt azonban valóban el kell ismernem, hogy az elméleti bevezetőben részletesen kifejtett megközelítésmódok konkrét fejezetekbe való beépítése valóban nem minden esetben történt meg. Ennek oka az, hogy az esettanulmányok minden esetben terepkutatásra épültek és azok szövege sok esetben csak kisebb korrekción esett át. Másfelől az esetek nagy részében az etnicitáskutatás elméleti keretében jöttek létre, ez esetben az új értelmezések beillesztése nem problémamentes. Ott volt mód igazából a kurrens a szakirodalom eredményeinek érdemi bedolgozására, ahol új fejezetek készültek, pl. a vallási konverzió esetében, vagy az informális gazdaság és megélhetési stratégiákról írt fejezetben. Köszönettel tartozom Kovai Ceciliának, mert kritikai megjegyzése és javaslatai fontos szempontokat adnak az értekezés átdolgozása során.

Zentai Tünde opponensi véleményében erős kritikai véleményt nem fogalmaz meg, de több olyan megjegyzése, észrevétele és javaslata van, amelyek fontosak munkám szempontjából.

Zentai Tünde az alábbiakat írja a munka tudományos nyelvezetével kapcsolatban. „A mű *nyelvezete* az utóbbi évtizedek posztstrukturalista tudományos divatját követi, latin és angol frazeológiával, terminusz technikussal bőven megtűzdelve. Egy-egy oldalon 30–50 idegen szóval találkozunk (a 16. lapon például 51-gyel), ami nem válik a magyar nyelv előnyére, de egy doktori – részben vizsga – értekezésben helyénvaló.” *A terminológia egy része szükséges, ugyanakkor a kötet változatban indokolt az idegen terminusok csökkentése és a magyar megfelelő használata, ahol ez jelentésvesztés nélkül megoldható.*

Zentai Tünde azt írja, „Kotics József a disszertáció egyik kitűnő fejezetében komplex módon és érzékenyen foglalkozik a cigányokról alkotott sztereotípiák természetével. Az egész munka során rendkívüli erőfeszítéssel próbálja megtalálni a pozitívumokat (pl. patrónus–kliens viszony, Vajola,...) és a kilábalás lehetőségeit.” *A megjegyzés kapcsán szeretnék utalni arra, - ami már Apor Péter bírálatában és érintőlegesen Kovai Cecília véleményében is felbukkant - hogy az egyes terepmunka helyszínek milyen megfontolás szerint lettek kiválasztva. Ennek részletező bemutatására itt nincsen lehetőség, de opponenseim felvetését megfogadva megfontolandónak tartom, hogy ez a kérdéskör a módszertani reflexiókat erősebben megjelenítő bevezető fejezetben jóval hangsúlyosabb szerepet kapjon. Zentai Tünde felvetésére megjegyzem, hogy a pozitív példák keresése nem volt részemről tudatos. Vajola mint vizsgálati terep ugyan a rendszerváltás után nemzetközileg is nagy szakmai és média visszhangot kapott, de számomra, nem a romák „sikeres” integráció példájaként volt fontos, hanem annak megmutatására volt alkalmas, hogy az interetnikus kapcsolatok milyen bonyolult lokális és makrostrukturális folyamatok erőterében formálódnak. Fontos kiemelni, hogy az 1997-es vajolai kutatás 20 év múlva történő megismétlése alapvetően új helyzetet mutatott az interetnikus kapcsolatviszonyok, valamint az etnikus és vallási identitás dimenzióiban egyaránt. Vagyis megerősítette az etnicitáskutatás legfőbb tételét, az etnikus identitás konstruált és folyamatosan változó jellegéről.*

Zentai véleményében ezt írja: „A tárgyilagosság prioritása mellett a kutatói szemléletet empátia jellemzi. Talán ebből is fakad, hogy a jelölt néhány dologról nem vagy csak érintőleg beszél. Ilyenek a cigányok fizikai antropológiai jegyei, amelyek hozzájárulnak a kapcsolat aszimmetriájához, vagy a központi támogatási pénzek sorsa. A probléma egyik gyökereként Kotics József utal a kormányzati rendszer mulasztásaira, de – fölteszem – racionális megfontolásból nem fejti ki tüzetesen, mert a politika mezejére kerülne, aminek következtében a mai társadalom elég nagy része nem tudná befogadni a kutatás eredményeit.” *A marginalizált csoportok helyzetére irányuló érzékenység része az antropológiai megközelítésnek, ugyanakkor az elemzés célja a társadalmi mechanizmusok empirikus feltárása. A cigányok/romák rasszjegyeiről nem írok az értekezésben részletesen, de hosszasan bemutatom, hogy a rasszizálás mint elméleti koncepció egyre meghatározottabb szerepet játszik a romák mai helyzetének értelmezésben, másfelől az esettanulmányokban is megjelenik, hogy a romák megkülönböztetésében a bőrszínnek több helyen jelentőséget tulajdonítanak. Az alkalmazott antropológiai kutatás tisztában van vele, hogy a kutatásnak minden esetben van egy gazdasági-politikai rendszerbe ágyazottsága. Céлом ennek bemutatása, a tudományos művekben való*

közvetlen politizálás nem része a kutatói megközelítés módjának. Nem óvatosságból, hanem elvi megfontolásból tartózkodom ettől. A központi támogatás forrásainak felhasználása fontos probléma a társadalmi felzárkózást illetően, azonban az általam vizsgált lokális interetnikus kapcsolatok kérdésköréhez nem kapcsolódik közvetlenül. Az értekezés a politikai és intézményi környezetet ott tárgyalja, ahol az közvetlenül alakítja az interetnikus kapcsolatokat, a támogatási pénzek felhasználásának teljes intézményi vagy szakpolitikai auditja viszont túlmutat a dolgozat kutatási kérdésén.

Zentai Tünde opponensi véleményében megjegyzi, hogy „érdeemes lett volna meríteni az 1785–1786-ban készült Széchényi-féle Descriptio [...] Baranyiensis (OSZK. Fol. lat. 289.) nagyszerű, falvankénti cigány fejezeteiből is. Az értekezés történeti fejezeteinek megírása során magam eredeti levéltári dokumentációt nem tártam fel és nem is elemeztem, a megállapítások a történeti kutatások eredményeire hagyatkoznak.

Zentai Tünde megjegyzi azt is, hogy „A pozitív fejlemények sorában szívesen olvastam volna Bogdán László magyarok által is országosan elismert, gyümölcsöző munkájáról Cserdiben (Baranya m.)” *Az országos elismerést kiváltó cserdi polgármester tevékenysége és az a „modell” amit a nevéhez kötnék szorosabban kapcsolódik az általam vizsgált problémakörhöz, és akár része is lehetett volna az elemzésnek. De esettanulmányaim a lokális együttélés komplex megközelítésére törekedtek, koncepcionálisan így nem fért bele egyes polgármesterek nevéhez köthető helyi együttélési „modellek” részletesebb bemutatása. Cserdi valóban izgalmas releváns összehasonlítási pont, de önálló esettanulmányként saját terepkutatás hiányában nem illeszkedett a dolgozat empirikus szerkezetéhez. Ilyen elemzések szerencsére megtalálhatóak az újabb szakirodalomban.*

A dolgozat filológiai kimunkáltóságának hiányára is felhívja a figyelmet Zentai Tünde. „A lábjegyzetek hivatkozásainak majdnem a feléből hiányzik a kötelező oldalszám, bizonyára nem a szerző, hanem a digitalizáció hibájából, online forráshelyeiket azonban jó lett volna föltüntetni. Van számos hosszú lábjegyzet is, kis esszékkel, könyvismertetésekkel, magyarázatokkal, helyenként ismétlésekkel, amiket – a forráskiadványokat leszámítva – előnyösebb a fő szövegbe foglalni. A disszertáció végleges szövegéhez hasznos lett volna korrektor segítségét kérni, mert nagyon sok a gépelési hiba és a véletlen szóismétlés.” *El kell ismerni, hogy a lábjegyzetek bizonyos részénél nincsenek pontos oldalszámok megadva, de ez a szerző sajátos hivatkozási gyakorlatával magyarázható, amikor az adott témakörhöz kapcsolódó fontos szakirodalomra úgy hivatkozik, hogy lásd az alábbi munkákat. Ebben az esetben az oldalszám feltüntetése nem indokolt. Jogos felvetése Zentai Tündének, hogy a főszöveg és jegyzetek aránya nem minden esetben megfelelő. Valóban nagy terjedelmű szövegek vannak a lábjegyzetbe elhelyezve. Ezekre a szerkesztési problémákra az értekezés kötetű formálása során megfelelő megoldást kell találni. Sajnálatosan az opponens szöveggondozásra vonatkozó kritikája is igaz. A problémát az okozza, hogy a disszertáció végleges beadása előtt rövid idővel a terjedelem csökkentése érdekében több fejezetet rövidítettem, egyes fejezetek teljesen kimaradtak, másokba újabb szövegrészeket írtam be. Ekkor keletkeztek az elírások és a véletlen szóismétlések.*

Zentai Tünde opponensi véleménye végén ezt írja: „Kotics József műve nagyjelentőségű, ezért melegen ajánlom a publikálását. Sőt az exponált probléma feloldását elősegítendő hasznos

lenne megírnia egy másik, rövidebb változatot is, oly módon, hogy a törvényhozók meg a cigány és nem cigány olvasók számára is könnyen érthető legyen. A népszerűsítő kiadványba bizonyára nem lenne célszerű olyan megfogalmazásokat alkalmazni, mint „A morális ítéletek speciális esete: a kimerikus sztereotípiák fogalma...” (203.), „Exkúrsus: Kriminalizált idegen. Az antropofágia mint kimerikus előítélet” (207.)” *A benyújtott értekezést - az opponensi vélemények és javaslatok figyelembevételével - alapos átdolgozás után - kissé rövidített formában kívánom megjelentetni, szigorúan figyelve az opponens által említett fogalmak elkerülésére. Zentai Tünde javaslata az értekezés egy rövidebb, szélesebb olvasói réteg számára is emészthető változatának megjelentetését megfontolandónak tartom. Akár egy olyan kötetként, amely az egyetemi oktatásban is hasznosítható lenne.*

Még egyszer köszönöm opponenseimnek munkám alapos tanulmányozását, értő bírálatát, az értekezés pozitívumait elismerő megállapításait és különösen azokat az érdemi kritikai észrevételeket, javaslatokat, amelyek a disszertáció kötetté formálását jelentősen segítik.

Debrecen, 2026. szeptember 8.

Kotics József